

H.F. Cohen

OVER MIJN VADER AAN HET HOOFD VAN DE AFDELING BRONNENPUBLICATIES VAN OORLOGSDOCUMENTATIE
1945-1960

[symposium 'Sporen die de bezetter achterliet: de archieven van de Duitse overheid in Nederland';
Amsterdam; Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie; 30 november 2004]

Ik verraad niets nieuws wanneer ik mijn voordracht begin met eraan te herinneren dat Hans Blom, onze inleider van vanmiddag, jaren vóór hij tot directeur van Oorlogsdocumentatie werd benoemd welverdiend opzien heeft gebaard met een pleidooi om de geschiedschrijving van Nederland tijdens de Tweede Wereldoorlog op een wat andere manier aan te gaan pakken dan de in dit instituut gangbare zo als die met name in de 14 delen van Loe de Jongs *Koninkrijk* is neergelegd. Onder veel behartigenswaardigs meer heeft Hans toen het pleit gevoerd voor een wat analytischer en afstandelijker aanpak, meer dan tot dusver gericht op verklaring, op vergelijking van de Nederlandse bezettingsgeschiedenis met die in andere Europese landen, en op een minder aan de polaire tegenstelling 'goed'/'fout' opgehangen beoordeling van gebeurtenissen en personen in die periode.

Hans' pleidooi van die strekking vond onder meer bijval in de bespreking die er in *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Nederlandse Geschiedenis* aan werd gewijd door een oud-medewerker van het Instituut. Bescheiden als hij in menig opzicht was, onthield de recensent zich ervan, er even op te wijzen dat hijzelf Hans voor was gegaan, niet alleen in het bepleiten van zo'n laat ik maar zeggen ietwat onLoedeJongse aanpak, maar ook in het in praktijk brengen ervan in zijn eigen bijdragen aan de geschiedschrijving gedurende zijn aanstelling aan het Instituut, tot 1960 aan toe. Dat ik hier voor u sta om u vanmiddag te onderhouden over de eigen bijdragen van die recensent aan de bezettingsgeschiedschrijving en de reflectie erop, zit hem (naast uiteraard Annemieke van Bockxmeers hooggewaardeerde uitnodiging) in met name drie omstandigheden. De eerste is dat hij in de beginperiode van het Instituut heeft gefungeerd als hoofd Bronnenpublicaties (al spoedig tevens als adjunct-directeur) en als zodanig nauw betrokken is geweest bij de opsporing in Duitsland en de bewerking aan de Herengracht van de archiefcollecties waar dit symposium aan is gewijd. De tweede omstandigheid is dat, ten tijde van zijn aantreden op dit instituut op 1 december 1945, zijn vrouw, met wie hij kort na de bevrijding was getrouwd, in blijde verwachting was. De derde is dat het voor de hand zou hebben gelegen als hijzelf op dit symposium het woord had gevoerd, ware het niet dat hij op 26 juni jongstleden is overleden, zodat in plaats van een bij uitstek deskundige nu een leek aangaande de bezettingsgeschiedenis voor u staat; degene, zoals u al hebt begrepen, van wie de vrouw van mijn hoofdpersoon indertijd in verwachting was.

Goed, die hoofdpersoon dan, mijn vader (en die van mijn hier vandaag eveneens aanwezige broer Job). Ik laat u eerst enkele foto's van hem zien, alle uit zijn tijd bij Oorlogsdocumentatie.

...

Ik vervolg met beknopte vermelding van de hoofdzaken van de loopbaan van deze Adolf Emile Cohen, geboren in 1913 te Rotterdam als zoon van een intellectueel en sociaal zeer actieve apotheker die onder veel meer privaatdocent te Leiden was in de geschiedenis van de farmacie, en eind jaren dertig en begin veertig deel uitmaakte van de plaatselijke afdeling van de Joodsche Raad. Van religieuze binding was in de generatie van mijn grootouders weinig meer over; mijn vader heeft nog bar-mitzvah gedaan maar afgezien van wat Jiddische uitdrukkingen door de conversatie gestrooid heb ik in mijn ouderlijk huis van een als zodanig beleefd Jodendom nooit iets ervaren. Mijn vader ontdekte zijn belangstelling en begaafdheid voor besturen al tijdens zijn gymnasiumperiode. In Leiden ging hij geschiedenis studeren, met Nederlands erbij om zijn kansen op een

leraarschap te vergroten (had hij dat niet gedaan, dan had u vanmiddag een andere spreker moeten zoeken). Behalve bij het corps sloot hij zich aan bij enkele studentengezelschappen waarvan hij het idee had dat hij er met vrucht nadere bestuurservaring op zou kunnen doen; zo ontmoette hij degenen die zijn beste vrienden zouden worden (had hij dat niet gedaan, dan zou hij tot zijn pensionering bij Oorlogsdocumentatie werkzaam zijn gebleven). Hij koos na zijn kandidaats-examen voor middeleeuwse geschiedenis, die onder Huizinga ressorteerde, als hoofdvak, en ging na zijn afstuderen in 1940 nog een jaar door om een proefschrift te schrijven dat enigszins overhaast moest worden afgerond: op 18 augustus 1941, vlak vóór de sluiting van de Leidse universiteit werd hij Huizinga's laatste promotus. Hij werd leraar Nederlands en (althans voor de zesde klas) geschiedenis aan het Joodsch Lyceum in Haarlem, met als collega proxima een oorlogsweduwe die haar sollicitatie had willen intrekken zodra ze hoorde dat die knappe Dolf Cohen uit Leiden ook had gesolliciteerd maar door de rector, ik ben mijnheer Elte daar nog zeer dankbaar voor, van zo'n onberaden stap werd afgehouden. Ze hadden elkaar al eens eerder ontmoet, op de door de Amsterdamse geschiedenisstudent Loe de Jong in 1936 op touw gezette, eerste nationale conferentie van studenten in de geschiedenis, maar hun avondje uit was niet zo goed verlopen. Nu ging het beter, ze verloofden zich, en doken kort nadien afzonderlijk onder. Mijn vader had drie rustige, studieuze jaren (mijn moeder bepaald minder). Na de bevrijding trouwden ze; hij had toen al vernomen dat tal van familieleden, onder wie zijn ouders, in Duitse concentratiekampen waren omgekomen. Ietwat stuurloos op zoek naar een baan, schreef hij ook een briefje aan de hem van die conferentie en uiteraard van Radio Oranje bekende Loe de Jong, die hem zo ongeveer per kerende post aannam.

Ik sla nu voorlopig de Oorlogsdocumentatie-jaren over, en vermeld alleen dat op 20 oktober 1959 De Jong zijn adjunct op zijn kamer riep om hem te vragen of hij iets afwist van wat De Jong zojuist van het ministerie van OK&W had gehoord, namelijk dat mijn vader zou zijn voorgedragen voor de eerste leerstoel Middeleeuwse geschiedenis te Leiden. Inderdaad had mijn vaders studievriend, de Leidse hoogleraar Oude Geschiedenis Wim den Boer, een jaar eerder mijn vader gepolst. Al was het voorstel om een man te benoemen die na zijn dissertatie niets meer aan de Middeleeuwen had gedaan en inmiddels 14 jaar in de eigentijdse geschiedschrijving had zoekgebracht niet overal in den lande in goede aarde gevallen, hij werd benoemd, en nam afscheid van Oorlogsdocumentatie. Ik kan me dat afscheid althans qua kilte van sfeer nog goed herinneren; met name Ben Sijes maakte er geen geheim van dat mijn vader zijn werk hier als een roeping had te verstaan die je zeker als Jood niet in de steek behoorde te laten, hoe eervol en aantrekkelijk de nieuwe functie ook zijn mocht.

Bezield van het voornemen alsnog een goed mediëvist te worden, werkte mijn vader zich in, bemoeide zich intensief met de vorderingen en overige lotgevallen van zijn studenten, en werd in het academisch jaar 1968/69 decaan van de faculteit der Letteren. Gezien het jaar, dat van de fameuze studentenopstanden of wat daar in Nederland voor doorging, was dat voor de functionaris van het moment geen routineklus maar een intensieve onderdompeling in, zo mogelijk, verstandig vooruitziend besturen. Van het één kwam vervolgens het ander. Meer en meer bezield door het verlangen aan de roerige universiteit die zijn hart had de boel een beetje bij elkaar te helpen houden, liet hij *de facto* en tenslotte ook *de jure* de Middeleeuwen de Middeleeuwen en werd de eerste rector magnificus conform de toen kersverse Wet op de Universitaire Bestuurshervorming. In 1979 ging hij met emeritaat, om sedertdien geregeld met mijn moeder mee op stap te gaan voor de verandering (tot zij in 1996 overleed), voorts veel te lezen, van tijd tot tijd nog eens een stukje te schrijven, en alles en iedereen te onthouden dat en die hij ooit was tegengekomen. Zo bleef hij ook belang stellen in de wederwaardigheden van

Oorlogsdocumentatie, in contact met name met zijn opvolger Nanno in 't Veld en zijn oud-student Hans Blom, recenter met Johannes Houwink ten Cate, en het laatste halve jaar van zijn leven ook met Annemieke van Bockxmeer en met de dochter van een oudleerling van dat Haarlemse Joodsch Lyceum, Eveline Gans. Zijn relaas aan mij over deze contacten leidde de laatste maanden van zijn leven tot vrij uitvoerige gesprekken, die mij wijzer maakten over zijn periode op het instituut en zijn kijk op die periode. Het is uit die gesprekken dat ik, naast recent hernieuwde en uitgebreide kennisneming van zijn wetenschappelijke studies van destijds plus het boekje van Max Pam plus enkele leerzame inlichtingen van Lideke Heuwekemeijer, nu zal putten om de nogal excentrische positie te trachten te schetsen die mijn vader, zijns ondanks zowel als doelbewust, op het instituut heeft ingenomen. Alleen merk ik over die studies van hem eerst nog even op dat een redactie bestaande uit Dick de Boer (ooit student-assistent van mijn vader, nu hoogleraar Middeleeuwse Geschiedenis in Groningen), voorts Hans Blom en ik, met als student-assistent mijn broers zoon Jaap, midden in de voorbereiding zit van een bundel deels nooit eerder verschenen geschriften van mijn vaders hand die gaan over de bezettingsgeschiedenis en ook over de vraag hoe je die het best schrijven kan.

Hoe je die het best schrijven kan, daar had mijn vader opvattingen over die de op Oorlogsdocumentatie indertijd vigerende niet bepaald dekten, eigenlijk van het begin af aan niet. Ik geef eerst een voorbeeld, en wel dat object van studie dat eigenlijk het – in zijn eigen beleving – hoogtepunt vormt van zijn hele werkzaamheid aan het instituut, ja als historicus überhaupt. Dat was Friedrich Wimmer, de opperbureaukraat van Seyß-Inquart en als zodanig de man in wiens handen vijf jaar lang de Nederlandse bestuurstouwtjes uiteindelijk samenkwamen. Wat waren nu bij deze net als Seyß late nazi en vroom-katholieke Oostenrijker, van wie het lot van Nederland gedurende vijf jaren in niet geringe mate had afgehangen, de drijfveren en achterliggende taxaties geweest? Tijdens één van die met De Jong en anderen ondernomen strooptochten naar Duitsland op zoek naar oorlogsdocumentatie vernam mijn vader dat Wimmer, zonder dat hij was aangeklaagd of dat nog zou worden, al ruim twee jaar verbleef in het inmiddels tot Duits krijgsgevangenenkamp omgebouwde Dachau. Na verkregen instemming van de Amerikaanse bewakers heeft hij de man die vijf jaar lang Nederland zo hoog gezeten mee had bestuurd kunnen doorvragen, niet zozeer over zijn handel en wandel want die had mijn vader intussen al uit de vandaag op dit symposium centraal staande stukken met de hem eigen grondigheid bestudeerd, maar inderdaad over diens drijfveren en achterliggende taxaties. Nu, dat heeft mijn vader geweten. Wanneer in de loop van 2005 die bundel uitkomt, kunt u het zelf nalezen, maar 58 jaar eerder, in 1947 aan de Herengracht, moet het huis te klein zijn geweest. Deelnemen aan verhoren, dat deden De Jong en Sijes en Van der Leeuw en de anderen ook; maar iets als dit, in zekere zin een wederzijds respectvolle gedachtenwisseling tussen twee bestuurders over het oplossen van bestuurlijke problemen in bezet Nederland, waarbij de ex-onderduiker aan de ex-*Generalkommissar für Verwaltung und Justiz* (ja, Justiz) zelfs een cigaret had aangeboden, dat kwam niet te pas.

Plichtsetrouw en loyaal als hij was, heeft mijn vader zijn eigen kijk op deze en verwante aangelegenheden nooit op de spits willen drijven. Wel heeft hij in 1951 de gelegenheid van een uitnodiging een bijdrage te leveren aan een conferentie over historiografische kwesties aangegrepen voor een uitvoerige voordracht, die vervolgens in het *Tijdschrift voor Geschiedenis* is gepubliceerd onder de titel 'Problemen der geschiedschrijving van de Tweede Wereldoorlog'. Dit stuk laat zich zonder moeite lezen, ook Hans Blom heeft daar recent op gewezen, als een schets van een programma voor een geschiedenis van het *Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereld-*

oorlog van nogal andere aard dan het geschiedwerk dat het in Loe de Jongs handen is geworden. Mijn vader heeft op zijn eigen keurig objectieve, alleen verhuld polemische wijze vlijtig meegewerkt aan de finale demontage van het hooggeleerde viertal waaraan de definitieve geschiedschrijving aanvankelijk was opgedragen. Maar hoe het, *mission accomplished*, verder moest, dat bleek hij anders te zien dan zijn chef, die intussen steeds overtuigder aan een door hemzelf te schrijven eenmanswerk was gaan denken, en dan het directorium, dat De Jongs voorkeur was gaan delen. Men mag betwijfelen of het, in mijn vaders opzet dan uiteraard wel onder De Jongs eindredactie staande, door deze samen met mijn vader en Els Verkade en nog enkele Instituutsonderzoekers te schrijven overzichtswerk ook maar bij benadering de opgang zou hebben gemaakt die het in uitsluitend De Jongs handen is gaan maken; maar dat neemt niet weg dat in dat geval Hans Blom in 1983 zijn inaugurele rede aan iets anders zou hebben moeten wijden dan aan een pleidooi voor internationaal vergelijkende, niet zo episch verhalende en rechtstreeks moraliserende geschiedschrijving.

Mijn vader heeft zich bij zijn ‘nederlaag’, in de zin van de verwerping van zijn voorstel tot een meer-auteursopzet, zonder mokken of wrokken neergelegd, en de verhouding met Loe de Jong, nooit hartelijk in het persoonlijke en nagenoeg afwezig in het sociale, heeft er wel enigszins maar niet ernstig onder geleden. Als zich niet het buitenkansje van een terugkeer naar zijn geliefde Leidse universiteit had voorgedaan, zou hij ook zeker op zijn post zijn gebleven, al heeft hij in zijn laatste levensdagen nog wel mijn vermoeden bevestigd dat hij dan waarschijnlijk sterker en sterker het gevoel zou hebben gekregen in zijn dagelijks werk, met hoeveel plichtsbetrachting ook verricht, toch minder en minder tot zijn recht te komen.

In plaats daarvan heeft hij in zijn inaugurele rede, opgehangen aan Otto von Freising (niet zozeer een nazi alswel een alleen mediëvisten vertrouwde kroniekschrijver van acht eeuwen terug) de kans aangegrepen nog eens uit te spreken hoe eigentijdse geschiedenis volgens hem eigenlijk geschreven moet worden. Geheel in stijl is de toon hoffelijk en beleefd, de polemieken verholten. Recent heeft Jacques van Doorn er in zijn boek *Gevangen in de tijd. Over generaties en hun geschiedenis* enkele door mijn vader met volle instemming gelezen bladzijden aan gewijd. Ik citeer Van Doorn:

De Jong, die aanwezig zal zijn geweest en aan het einde van de rede met waardering wordt toegesproken, moet de oratie welhaast als een belediging hebben ervaren. Wat de oud-adjunct-directeur van het RIOD hier poneerde, was vloeken in de kerk. Alles wat op Oorlogsdocumentatie heilig was en door De Jong van de aanvang af als de ‘philosophy’ van het instituut was ontwikkeld, ging overboord: het geloof in de superioriteit van contemporaine geschiedschrijving, waaraan latere historici maar weinig zouden kunnen verbeteren; de vastbeslotenheid ook de meest pijnlijke onderwerpen in studie te nemen, zonder op mogelijke ‘vooringenomenheid’ zelfs maar acht te willen slaan; de noodzaak van ‘oordelen’, niet als ‘toegif’ maar als kerntaak; geschiedschrijving, niet uit wetenschappelijke gefascineerdheid maar als een morele roeping en een vaderlandse plicht.¹

En inderdaad, bij mijn vader, door Van Doorn als “de koele vakhistoricus Cohen” aangeduid,² was de wetenschappelijke fascinatie de alles overheersende drijfveer. Zowat drie jaar lang had hij zich, tijdens de onderduik, verwonderd over de handel en wandel van de bezetter; uit de summiere aanwijzingen die er toen over te verkrijgen waren rees geen duidelijk beeld op van achterliggende overwegingen en persoonlijke taxaties. Wat de te Ibbenbüren teruggevonden en met zijn medewerking Nederland weer binnengesmokkelde documenten, plus het juist daarom zo verhelderende gesprek met Wimmer hem boden, was het antwoord op de vragen die hij als onderduiker zich had gesteld maar uiteraard niet had kunnen oplossen. Waarom, bijvoorbeeld, was Mussert, anders dan Quisling in Noorwegen, wel erkend als ‘leider’ van het Nederlandse volk maar niet als staatshoofd? Antwoord: “... der tiefste Grund des Kampfes der SS gegen Mussert liegt ... hierin, daß man ihn für im Stande hielt, Hitler den Krieg zu erklären, wenn er in Holland die Macht bekommen hätte.”³ Anders,

kortom, dan de geschiedschrijver van lang vervlogen tijden had mijn vader niet alleen er zelf bij gestaan en ernaar gekeken, maar nu ook nog de kans gekregen de vroegere hoofdpersonen zelf ernaar te vragen, indirect op bewaard papier en, als bij Wimmer, in rechtstreeks gesprek.

In nauw verband met deze drijfveer van wetenschappelijke fascinatie heeft Van Doorn er tevens met recht op gewezen dat merkwaardigerwijs mijn vader in die periode één van de weinige stafleden van Oorlogsdocumentatie was met een opleiding tot historicus; reken je de promotie die er toen eigenlijk wel bij hoorde tevens mee, dan was hij formeel gesproken naar ik meen zelfs tot 1953 toe de enige. Voor zijn excentrische positie had ook deze omstandigheid onmiskenbare gevolgen. Ik keer, om die nader aan te duiden, opnieuw terug naar het gesprek met Wimmer. Voor wie enige eigen ervaring heeft met het interviewen van tijdgenoten terwille van historisch onderzoek is meteen duidelijk dat mijn vaders aanpak – niet alleen grondig van te voren gedocumenteerd, maar ook beleefd, onpolemisch, de zaken mee beijkend vanuit het gezichtspunt van de ondervraagde, in elk geval een kwestie was van techniek. Hij zag in (en heeft dat in zijn ‘Problemen van de geschiedschrijving ...’ artikel expliciet onder woorden gebracht) dat dit de manier is om dichtklappen of maar raak gaan kletsen te voorkomen. Zeker ging hij niet in alles wat Wimmer hem te vertellen had mee. Toen Wimmer het presteerde te poneren dat Seyß-Inquarts voornaamste streven erin had gelegen “die Holländer so viel wie möglich ihren eignen Weg gehen [zu] lassen”, reageerde mijn vader met “Wir haben nicht viel davon bemerkt, daß Seyß-Inquart uns unseren eigenen Weg gehen lassen wollte; von der Freiheit blieb bald nichts mehr übrig.”⁴ Maar verder dan dit soort gedempte ironie ging hij niet, en precies dat lijkt het te zijn geweest wat hem weer terug aan de Herengracht zo kwalijk is genomen.

Voor mijn vader betekende geschiedbeoefening drie samenhangende dingen bovenal: de fascinatie waar Van Doorn op doelde, om opvallende witte plekken op de kaart van het verleden als het ware in te kunnen kleuren; objectivering als een eis van kundige vakbeoefening; oordelen ontleend niet aan de eigen hedendaagse maatstaven maar aan die van de onderzochte personen in hùn situatie en hùn problematiek. Kijk je naar de manier waarop hij in eigen geschiedschrijving tot oordelen kwam, inderdaad als “toegift”,⁵ niet als datgene waar het uiteindelijk om draait, dan lijkt het erop alsof hij op zijn onnadrukkelijke manier zijn collega’s en chef wilde voordoen hoe dat eigenlijk moet, tot op het punt toe, moet ik zeggen, waarop althans deze lezer van een halve eeuw later zich afvraagt of de historische relativering er hier niet met de beschrijver van meedogenloze misdadigers en hun meelopers vandoor is gegaan. Zeker, ook mijn vader betreurde dat Wimmer zich nooit voor de rechter heeft hoeven verantwoorden. Zeker, ook mijn vader heeft, naar hij Max Pam vertelde, “met genoeg” meegewerkt aan de vergaring en interpretatie van het materiaal dat tot Rauters doodvonnis heeft geleid.⁶ Zeker, in twee artikelen over Rauters onmiddellijke ondergeschikten heeft mijn vader in hier en daar treffend satyrische bewoordingen het milieu waarin die zich eerder hadden opgehouden geschetst als één van omhooggevallen machtsprotsen; daarbij heeft hij grondig het toen nog tot weinigen doorgedrongen inzicht tot zich door laten dringen dat het tot de nederlaag ogenschijnlijk solide nationaal-socialistische machtsbouwwerk in werkelijkheid een chaos was die van de doelbewuste tegenwerking aan elkaar hing. En toch mis je in die afstandelijke studies van hem iets dat bij zijn collega’s en chef juist wel aanwezig was, zij het stellig in overmaat.

Over dat iets, en over die overmaat daaraan, wil ik nu tot slot nog wat kwijt. Niet alleen de om zo te zeggen zuiver-wetenschappelijke inzet onderscheidde mijn vader van tal van collega’s, met name onder de eveneens Joodse. Het toeval van een stabiele, naar omstandigheden veilige onderduik had hem, meer dan dezen,

persoonlijke ellende bespaard. Hij was niet opgejaagd; gruwelijke keuzen van het type 'Sophie's choice' had hij niet hoeven maken. Wel waren zijn ouders en een tante en verdere familie in concentratiekampen omgebracht, maar hij bezat toen en later een zeldzaam vermogen de rouw om wie heengingen na een afgeronde periode achter zich te laten. Dat had, zo ben ik het althans de afgelopen maanden gaan bekijken, twee gevolgen. Eén ervan heeft hij in elk geval duidelijk onder ogen gezien; in dat 'Problemen ...' artikel omschreef hij het zo:

Mijn dagelijks werk dwingt mij ... mij te verdiepen en, om tot inzicht te komen, tijdelijk te vereenzelvigen met mensen, sfeer, gedachtengangen waar ik persoonlijk zonder sympathie tegenover sta en door of namens wie de vernietiging van mij en de mijnen ten dele met succes beproefd is. Het lukt me, al heb ik het moeten leren. Het verbaast mijzelf ook wel eens, dat ik zonder haat en vijandschap, alleen maar geboeid door het historische probleem, daarover met een Duitser of een NSB-er zit te praten.⁷

Die 'tijdelijke vereenzelving' waar hij hier van rept als een eis van kundig vakmanschap, die bovenal, stel ik me voor, moet zijn collega's en chef dwars hebben gezeten. Want De Jong, of Sijes, of Presser, kon of wilde zo'n splitsing tussen persoon en historicus niet maken, niet alleen doordat ze voor het merendeel een wat eigenaardig soort historici waren, en zelfs niet alleen omdat ze meer ellende hadden ondervonden of voor pijnlijker keuzen hadden gestaan, maar ook omdat zij bovenal werden gedreven door een sentiment dat mijn vader alleen in de laatste zin van zijn 'Problemen ...' artikel aanduidt:

En tenslotte is er de behoefte, ingegeven door onze onverbreekelijke geestelijke band met hen, die wij tussen September 1939 en September 1945 hebben moeten afstaan, oorlog en bezetting te beschrijven zoals wij ze zelf beleefd hebben, strijdend en werkend voor de overwinning of lijdend en strijdend in bezet gebied.⁸

Wat mij in deze slotpassage opvalt, is aan de ene kant de precisie waarmee hij niet van het zo gangbare 1940-45 spreekt, maar de Tweede Wereldoorlog in volle omvang neemt, vanaf de Duits/Russische inval in Polen tot en met de capitulatie van Japan dus inclusief de bezettingsgeschiedenis van Nederlandsch-Indië. Maar aan de andere kant maakt de passage althans op mij een wat plichtmatige indruk, te opvallender omdat hier de voorname drijfveer van zijn chef en van menig collega gesitueerd was.

Het ontbrak mijn vader zeker niet aan respect voor Loe de Jong; ik weet nog goed hoe ingespannen en zelfs met een zeker gevoel van wijding we gezinsgewijs de 'Bezettings'-reeks op de televisie hebben gevolgd. Ook omgekeerd had De Jong een scherp oog voor mijn vaders sterke kanten, en de waarde ervan voor het Instituut. Het nieuws van zijn vertrek kwam als de schok van een gevoelig verlies; decennia later heeft De Jong, bij mijn vaders afscheid als hoogleraar, een opvallend royaal, ja charmant getoonzet stukje aan hem gewijd. Intussen spreken de lotgevallen van dat 'Problemen ...' artikel van mijn vader boekdelen. Toen afgelopen voorjaar mijn vader er jegens Annemieke van Bockxmeer melding van maakte, leverde zoekwerk in de instituutbibliotheek alleen een verscholen copietje op. Sterker, toen ik de dag vóór mijn vader overleed hem niet alleen vertelde dat ik dit aldus mij ter kennis gekomen stuk zijn beste vond, maar hem ook vroeg of Loe de Jong er ooit inhoudelijk commentaar op had geleverd, bleek het antwoord een beknopt 'nee'.

Als ik nu een half jaar na zijn dood me probeer voor te stellen hoe zo'n gesprek tussen chef en adjunct zou hebben kunnen verlopen, toegespitst met name op die mijns inziens niet echt doorvoelde slotzin, en vervolgens zo ver ga mezelf bij wijze inderdaad van 'toegift' aan de zijlijn te plaatsen als commentator, dan begin ik met mijn vader gelijk te geven: wat De Jong wilde, dat kon eigenlijk niet. Je kunt niet èn officiële geschiedschrijver zijn, dus objectiveren en verklaren en vergelijken en terughouding betrachten in je oordelen vanuit een levendig besef dat je beeld van de hele bezettingsperiode door weer nieuwe vraagstellingen achterhaald zal raken, èn tegelijkertijd als je hoogste roeping zien om als overlevende weer te geven hoe het was voor hen die het niet overleefd hebben. Maar vervolgens geef ik De Jong gelijk in wat mijn vader vreemd lijkt te zijn geweest: die heel

bijzondere roeping, ook indien beladen met een duurzaam schuldgevoel, die roeping heeft alle recht, niet alleen van bestaan natuurlijk, maar zelfs van allesoverheersende drijfveer.

De vraag die overblijft, is wat dan wel met die drijfveer te doen als ze eigenlijk gezegde geschiedschrijving uitsluit of althans, als het dan toch wordt geprobeerd, deze al spoedig na voltooiing doemt tot voortbestaan als nuttig naslagwerk plus monumentale hinderpaal. Voor een antwoord op die vraag moeten we, voorzover ik het bekijken kan en ver is dat niet, elders terecht. Voor mij is het grote voorbeeld Aleksandr Solzjenitsyns *Goelag Archipel* – het boek dat meer dan wat ook heeft bijgedragen aan de ondergang van de Sovjet-Unie waarin het zich afspeelt. De ondertitel van dat zevendelige boek in drie banden luidt *proeve van een artistieke studie*. Terecht niet gepresenteerd als geschiedschrijving, maar intussen stelselmatig, van arrestatie via kampbestaan tot ballingschap, de machinerie van de terreur nu eens in detail dan weer in trefzeker pathos in kaart brengend en met tal van hem door voormalige mede-kampbewoners heimelijk toegespeelde voorbeelden illustrerend, is in dit boek een quadratuur van de cirkel bewerkstelligd die natuurlijk van geen enkele schrijver mag worden *gevergd*, maar die althans de volle sterkte markeert van het spanningsveld dat geschiedschrijving van een in massaterreur haar kracht zoekend bewind onherroepelijk met zich meebrengt.

¹ J.A.A. van Doorn, *Gevangen in de tijd. Over generaties en hun geschiedenis*. Amsterdam: Boom, 2002; p. 112/3.

² *Ibidem*, p. 108.

³ 'Drittes Gespräch mit Dr. Friedrich Wimmer; 29 August 1947, 1.45 Uhr bis 4.15' (p. 7 in het op Oorlogsdocumentatie bewaarde verslag).

⁴ 'Erstes Gespräch mit Dr. Friedrich Wimmer; 28 August 1947, 2.45 Uhr bis 4.45' (p. 6 in het op Oorlogsdocumentatie bewaarde verslag).

⁵ A.E. Cohen, 'Otto von Freising als geschiedschrijver van zijn tijd'. Amsterdam: Noord-Hollandsche Uitgevers Maatschappij, 1960; p. 15: "Wie de geschiedenis van zijn tijdgenoten schrijft, wil weergeven wat hen heeft gedreven en hoe zij hebben gehandeld; zijn oordeel over hen is toegift."

⁶ M. Pam, *De onderzoekers van de oorlog. Het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie en het werk van dr. L. de Jong*. Den Haag: SDU, p. 51 (ook uit de passage over mijn vader op p. 47/8 heb ik het een en ander in bovenstaande tekst verwerkt).

⁷ A.E. Cohen, 'Problemen der geschiedschrijving van de Tweede Wereldoorlog'. *Tijdschrift voor Geschiedenis* **65**, 1952, p. 52-85; p. 80.

⁸ *Ibidem*, p. 83.